

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsīr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2025 (Ekim/October)

Müslim'in Kitâbu't-Tefsîr Bölümünde Naklettiği Rivayetlerin Tefsir İlmine Katkısı

The Contribution of Muslim's Narrations in Kitâb al-Tafsîr to the Science of Tafsîr

مساهمة الروايات التي نقلها الإمام مسلم في كتاب التفسير في علم التفسير

Murat BAHAR

Dr. Öğr. Üyesi. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Tefsir Ana Bilim Dalı

Asst. Prof. Burdur Mehmet Akif Ersoy University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences

Department of Tafsir

Burdur / TÜRKİYE

muratbahar25@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-7694-329X>

 <https://ror.org/04xk0dc21>

Atıf / Citation: Bahar, Murat. "Müslim'in Kitâbu't-Tefsîr Bölümünde Naklettiği Rivayetlerin Tefsir İlmine Katkısı". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Ekim/October, 2025), 578-597.

<https://doi.org/10.31121/tader.1704515>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 22/06/2025

Kabul/Accepted: 08/10/2025

Yayın/Publication: 30/10/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazarın bir çıkar çatışması yoktur ve yazar herhangi bir dış fon almamıştır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Müslim b. Haccâc'ın (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-Sahîh'i*, bir rivayetin güvenilir metinlerini bir araya getirmekle öne çıkmaktadır. Eserin bu niteliği naklettiği bilgilerin itimat kazanmasını ve şöhret bulmasını sağlamakta, ayrıca konuyla ilgili araştırmaların önemli kaynaklarından olmasına yol açmaktadır. *Sahîh*'in söz konusu önemine binaen *Kitâbu't-Tefsîr*'de naklettiği rivayetlerin tefsir disiplinine katkıda bulunacağı görülmektedir. Bu itibarla çalışmada Müslim'in *Kitâbu't-Tefsîr* bölümü konu edilmekte, bölümde yer alan tefsir disipliniyle doğrudan ilgili bilgilere ulaşılması amaçlanmaktadır. Çalışmanın temel hedefi ise bir muhaddisin ve temel hadis kaynağının tefsir disiplinine dair naklettiği bilgilerin tefsir alanına kazandırılmasıdır. Araştırmada tarihsel verilerin dökümü ve verilerin analitik değerlendirmesi yöntemleri kullanılmaktadır. Takip edilen bu yöntem sonucunda el-Bakara 2/58-59; en-Nisâ 4/3, 6, 93-94, 127-128; el-A'râf 7/31, 161-162; el-Furkân 25/68-71; el-Hadîd 57/16. âyetlerinin tefsirlerine ve âyetlerle ilgili diğer bilgilere ulaşılmaktadır. Ayrıca el-Bakara 2/189; el-Mâide 5/3; el-İsrâ 17/57; el-Hac 22/19; en-Nûr 24/33. âyetlerinin nüzûl bilgileri tespit edilmektedir. Bu bağlamda İsrâiloğullarının kavli ve ameli isyanları, "selâm-selem" kıraatlarının tercihi, yetim kızlara adaletsizlik yapmak ile çok eşliliğin ilişkisi, kadının boşanmak isteyen kocasına yapacağı teklif gibi tefsirler söz konusu bulgulardan bazılarıdır. Son indirilen âyetin hangisi olduğuna dair farklı nakillerde bulunulmasının Resulullah'a son gününde yoğun bir şekilde âyet indirilmesiyle ilişkili olduğunun anlaşılması da yine çalışmanın öne çıkan bulgularındandır. Bu tespitlerden hareketle Müslim'in *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünün birçok tartışmalı meseleye rivayetlerle katkıda bulunduğu, dolayısıyla konulara yeni açılım getirmek bakımından tefsir ilminin temel kaynakları arasında olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Müslim, Sahîh, Kitâbu't-Tefsîr, Rivayet.

Abstract

Muslim b. al-Hajjāj's (d. 261/875) *al-Jāmi' al-Şahîh* stands out for compiling the most authentic variants of prophetic narrations. This characteristic of the work ensures that the information it conveys gains credibility and fame, and also makes it one of the most important sources of research on the subject. Given the aforementioned significance of the *Şahîh*, the narrations transmitted in the *Kitāb al-Tafsîr* contribute substantially to the discipline of tafsîr. In this respect, this study focuses on Muslim's *Kitāb al-Tafsîr* and aims to access all the information directly related to the discipline of tafsîr. The main goal of the study is to bring the information conveyed by a muhaddith and a main hadith source about the discipline of tafsir to the field of tafsir. The research uses the methods of historical data transcription and analytical evaluation of data. As a result of the method employed, the exegeses of the following verses al-Baqarah 2/58-59; al-Nisā 4/3, 6, 93-94, 127-128; al-A'rāf 7/31, 161-162; al-Furqān 25/68-71; al-Hadîd 57/16 as well as other relevant information concerning these verses, are obtained. In addition, he identifies the nuzûl information of the verses al-Baqarā 2/189; al-Mā'ida 5/3; al-Isrā 17/57; al-Hajj 22/19; and al-Nûr 24/33. In this context, the rebellion of the Israelites in word and deed, the preference of the qiraats "salām-salam", the relationship between injustice to orphan girls and polygamy, and the proposal of a woman to her husband who wants to divorce her are some of the findings. Another prominent finding of the study is the understanding that the different reports about which verse was revealed last is related to the intensive revelation of verses to the Prophet on his last day. In light of these findings, it becomes evident that the *Kitāb al-Tafsîr* section of Muslim's *Şahîh* contributes to numerous disputed exegetical issues through its narrations, and thus occupies a foundational place among the primary sources of tafsîr by offering fresh insights into such matters.

Keywords: Tafsîr, Muslim, Sahîh, Kitāb al-Tafsîr, Narration.

الخلاصة

يتميز كتاب "الجامع الصحيح" لمسلم بن الحجاج (ت 875/261) بجمعه النصوص الموثوق بها في الرواية. وهذه الخاصية التي يمتاز بها العمل تضمن للمعلومات التي ينقلها مصداقية وشهرة، وتجعل منه مصدراً مهماً للبحث في هذا الموضوع. إن إسهام الروايات الواردة في كتاب التفسير في علم التفسير واضح في مجال التفسير. وفي هذا الصدد، تركز هذه الدراسة على كتاب مسلم في باب التفسير من كتاب التفسير وتهدف إلى الوصول إلى المعلومات المتعلقة مباشرة بفن التفسير. والهدف الرئيسي للدراسة هو الوصول إلى المعلومات التي ينقلها المحدث والمصدر الحديثي الأساسي حول تخصص التفسير في مجال التفسير. وقد استخدم في البحث منهجية تدوين البيانات التاريخية والتقييم التحليلي للبيانات. ونتيجة لهذا المنهج توصل البحث إلى تفسير آيات البقرة 58/2-59؛ والنساء 3/4، 6، 93-94، 127-128؛ والأعراف 31/7، 161-162؛ والفرقان 68/25-71؛ والحديد 57/16 وغيرها من المعلومات المتعلقة بهذه الآيات. كما أنه

يحدد المعلومات المتعلقة بنزول آيات البقرة 189/2؛ والمائدة 3/5؛ والإسراء 57/17؛ والحج 19/22؛ والنور 33/24. ومن أبرز النتائج التي توصلت إليها الدراسة في هذا السياق ما جاء في تفسير بعض الآيات التي نزلت في بني إسرائيل من تمرد بني إسرائيل الاعتقادي والعملية، وتفضيل قرّة "السلام" على "السلام"، والعلاقة بين ظلم اليتيمات وتعدد الزوجات، وعرض المرأة على زوجها الذي يريد طلاقها. ومن النتائج البارزة التي توصلت إليها الدراسة أن اختلاف الروايات في أي آية نزلت آخر ما نزل من القرآن الكريم مرتبط بكثرة نزول الآيات على رسول الله صلى الله عليه وسلم في آخر يوم من أيامه. وبناءً على هذه النتائج يُفهم من هذه النتائج أن تفسير مسلم رحمه الله تعالى في كثير من المسائل الخلافية بالروايات، ولذلك فهو من أهم مصادر التفسير من حيث الإتيان بالجديد في المسائل.

الكلمات المفتاحية: التفسير، مسلم، صحيح، كتاب التفسير، الرواية.

Giriş

Sahîh-i Müslim adıyla şöhret kazanan *el-Câmi'u's-Sahîh* isimli eser Müslim tarafından *el-Müsnedü's-Sahîh* şeklinde tanımlanmaktadır.¹ Müellif bu ifadeyle kitabının Resulullah'a ulaşan sahih rivayetlerden teşekkül ettiğini vurgulamaktadır.² İbnü'ş-Şarkî'nin (ö. 325/937) Müslim'den naklettiğine göre *Sahîh*'te delilsiz hiçbir rivayet yer almamaktadır. "Kitabım *Müsned*'e delilsiz hiçbir şey koymadım ve delilsiz hiçbir şey çıkarmadım."³ diyen Müslim'in bu sözü eserini titiz bir şekilde telif ettiğini göstermektedir.

Müslim'in bu ifadeleri ve eserinin kazandığı önem sebebiyle *Sahîh*'inde yer alan *Tefsîr* bölümü çalışmaya konu edilmektedir. Bölümde yer alan bilgilerin mahiyetleri ve tefsir ilmine sağladıkları katkılar sorunsal addedilmekte, bir muhaddisin seçtiği ve kaydettiği tefsir rivayetleri tespit edilerek alana katkıda bulunulması amaçlanmaktadır. Nitekim eserin önem ve niteliği sebebiyle bu bilgilerin de tefsir alanı için önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber Müslim'in bu niteliklerine ve alanındaki önemine rağmen tefsir disipliniyle ilgili çok sınırlı akademik çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Nurdane Güler'in 2011 yılında yayımlanan "Müslim'in *Sahîh*'inde Yer Alan Tefsir Bölümü" adlı makalesi⁴ ve 2012 yılında tamamlanan *Sahih-i Müslim'de Kur'an Atıflı Rivayetler* adlı doktora tezinden⁵ başka bir çalışmaya ulaşılamamaktadır. Söz konusu çalışmaların her ikisinde de Müslim'in *Kitâbu't-Tefsîr*'indeki rivayetlerin az olmasına dikkat çekilmekte, tefsir ve Kur'an temalı rivayetler *Sahîh*'in ve diğer hadis kaynaklarının içerisinde araştırılmaktadır. Dolayısıyla Güler'in çalışmaları, Müslim'in *Tefsîr* bölümünde yer almayan tefsir ve Kur'an atıflı diğer rivayetleri mukayeseli bir şekilde tespit etmektedir. Ancak Müslim'in *Tefsîr* bölümünde naklettiği rivayetlerin değerlendirilmesi ve tefsir ilmine katkısı çalışmaların kapsamında değildir.

¹ Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Kitâbu'l-künâ ve'l-esmâ*, nşr. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (Medine: 'Imâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1984), 1/16; Ebû Muhammed İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyûnu'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/10; Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî, *Ricâli's-sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullâh el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1986), 72; Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 15/121-125; Ebu'l-Kâsım İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. 'Amr b. Gurame el-'Umerî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 58/85-95; Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lügât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/89-92; Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 27/499-507; Ebû Abdillâh ez-Zehabî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/125-126; Ebu'l-Fazl İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Haydarâbâd: Matbaatu Meclis-i Dâireti'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1907), 10/126-128.

² M. Yaşar Kandemir, "Müslim b. Haccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/93.

³ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/126.

⁴ Nurdane Güler, "Müslim'in *Sahîh*'inde Yer Alan Tefsir Bölümü", *İslami İlimler Dergisi* 6/2 (Kasım 2011), 135-148.

⁵ Nurdane Güler, *Sahih-i Müslim'de Kur'an Atıflı Rivayetler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

Söz konusu çalışmalardan konu ve problematik yönünden ayrılan bu araştırma ise özgün bir nitelik taşımaktadır. Şöyle ki Müslim'in sadece *Tefsîr* bölümünde naklettiği rivayetlere yönelen bu araştırma, bölümdeki rivayetlerin ihtiva ettikleri bilgileri bütüncül bir şekilde tespit etmektedir. Rivayetleri analitik değerlendirme yöntemiyle ele alarak tefsir ilmiyle doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilendirilebilecek bütün verilere ulaşmaktadır. Ayrıca Müslim'in tefsir ilmine sağladığı katkıyı ayırt etmek için kendi vefatına kadar ulaşılabilen tefsirlerle mukayese edilmektedir. Böylece Müslim'in kendisinden önceki tefsir birikimine getirdiği yatay ve dikey açılımlara⁶ ulaşılmakta, kendisinden sonraki tefsirlere etkisi çalışmanın kapsamı dışında tutulmaktadır. Bu bağlamda Müslim'in *Tefsîr* bölümünde yer verdiği hemen bütün âyetlerle ilgili nüzûl bilgisi aktardığı söylenebilmektedir. Rivayetlerde doğrudan veya dolaylı olarak yer alan bilgiler sebab-i nüzûl çerçevesinde değerlendirilebilmektedir. Ancak Müslim'in naklettiği bilgilerin sadece sebab-i nüzûl başlığı altında toplanması rivayetlerin ihtiva ettikleri diğer bilgilerin gözden kaçmasına yol açacağı anlaşıldığından bâblar ve rivayetler vurguladıkları temel meseleleri doğrultusunda incelenmektedir. Âyet ve konu merkezli mukayese yapılmakta, bir hadis kaynağının temas ettiği tefsir bilgilerinin özgün değerlerine ulaşılmaktadır.

Müslim'in *Tefsîr* bölümündeki bilgilerin dökümü ve analitik değerlendirmesi yöntemleri kullanılarak naklettiği rivayetlerin temelde iki bölüme ayrıldığı sonucuna ulaşılmaktadır. İlk olarak metin içerisinde zikrettiği âyetlerin tefsirlerine katkı sağlamak üzere zaman zaman âyet tefsiri niteliğinde nakillerde bulunduğu görülmektedir. el-Bakara 2/58-59; en-Nisâ 4/3, 6, 93-94, 127-128; el-A'râf 7/31, 161-162; el-Furkân 25/68-71; el-Hadîd 57/16 âyetleri Müslim'in naklettiği nakiller üzerinden tefsirlerine ulaşılan âyetlerdir. Rivayetler, söz konusu âyetlerin ya bütününe yönelik ya da içerdikleri bir(kaç) kelimesinin anlaşılmasına yönelik katkıda bulunmaktadır. İkinci olarak âyetlerin nüzul zamanlarını, mekânlarını ve sebeplerini nakletmek bakımından tefsir disiplinin diğer alanlarına katkıda bulunduğu tespit edilmektedir. el-Bakara 2/189; el-Mâide 5/3; el-İsrâ 17/57; el-Hac 22/19; en-Nûr 24/33 âyetlerinin indirildikleri yerler, zamanlar veya hadiseler ile Tevbe, Enfâl ve Haşr sûrelerine dair nüzûl bilgisi çeşitli rivayetler üzerinden anlatılmaktadır.

1. Sahîh-i Müslim ve Tefsir Bölümü

Sahîh-i Müslim tekrarlarıyla birlikte 12.000 (farklı sayımlara göre 8000) hadisi içermektedir. Tekrar edilmeyen hadis sayısı ise 4000 (veya bazı kaynaklara göre 3000) civarındadır. Eserin en belirgin özelliği her bir hadisin güvenilir rivayetlerini çeşitli senedlerle bir araya getirerek nakletmesidir.⁷ *Sahîh-i Müslim*'in *Sahîh-i Buhârî* ile birlikte Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en güvenilir iki kaynak olarak kabul edilmesi söz konusu niteliğe matuf görünmektedir.

⁶ Yatay Açılım, bir konuda hemfikir olan kimselerin yeni delil ve yorumlarla konuyu geliştirmeleri ve ileri taşımalarıdır. Dikey Açılım ise bir konuda birbirlerine muhalefet eden kimselerin ileri sürdükleri aksi delil ve yorumlarla konuyu genişletmeleri ve ileri taşımalarıdır. Kavramsallaştırma ve geniş bilgi için bk. Murat Bahar, *Buhârî Şerhlerinde Tefsir Bilgisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2024), 18-19.

⁷ M. Yaşar Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/124.

İbn Vehb (ö. 197/813) ve Sa'îd b. Mansûr'dan (ö. 227/842) sonra Buhârî, hadis kaynağı içerisinde tefsire dair bölüm oluşturmuştur.⁸ Buhârî'yi takip eden Müslim, Tirmizî ve Nesâî de tefsir rivayetleri için bölüm açmışlardır. Tirmizî ve Nesâî'nin tefsir bölümleri ilk dönemdeki müstakil *Kitâbu't-Tefsîr*'ler ile İbn Vehb ve Sa'îd b. Mansûr'un telif ettiği tefsir bölümlerinden farklı olarak çoğunlukla merfu rivayetlerden oluşmaktadır. Bununla beraber Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*'inin *Kitâbu't-Tefsîr* kısmında dönemdeki diğer telif edilen eserlere kıyasla daha küçük hacimli tefsir bölümü oluşturmuştur. Müslim, eserinde takip ettiği yöntem sebebiyle diğer müelliflerin *Tefsîr* bölümünde yer verdikleri birçok rivayeti *Tefsîr* dışındaki bölümlerde nakletmiştir.⁹

Buna göre Müslim *Kitâbu't-Tefsîr*'i 54. bölüm olarak kaydetmekte, numaralandırılmış olan 34 rivayete yer vermektedir.¹⁰ Bölümdeki bâbların beşinde âyet veya âyetin bir kısmı,¹¹ birisinde 3 sûre ismi (Berâe, Enfâl ve Haşr),¹² bir bâbda da fikhî hükmün inmesiyle ilgili bilgi kaydedilmektedir.¹³ Ayrıca her bir bâb başlığının altında o bâbla ilişkili ve bâbların öncesinde yer alan rivayetlerle birlikte toplam 41 rivayet yer almaktadır. Bunların 27'si bâblara başlamadan önce zikredilmekte,¹⁴ 14'ü her bir bâb başlığından sonra ilgili bâbların içinde kaydedilmektedir. Bâbların öncesinde bulunan rivayetlerde (3015-3016-3022 numaralı rivayetler hariç olmak üzere) âyetlerin yer aldığı belirtilmelidir. Bâbların başlangıcından bölümün sonuna kadar olan kısımda ise 2 bâb dışındaki bâbların hepsinde âyet(ler) yer almaktadır. 5. ve 6. bâblarda herhangi bir âyet kaydedilmemekte olup bunlar 3031 ve 3032 numaralı rivayetlere tekabül etmektedir.

2. Hıttâ Rivayetinin Âyetin Anlaşılmasına Katkısı

Mücâhid'in (ö. 103/721) ifadelerine göre "Demıştik ki: 'Şu şehre girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yiyip için, kapıdan eğilerek girin ve af dileyin ki hatalarımızı bağışlayalım. Biz iyi davrananlara fazlasıyla vereceğiz.'" ¹⁵ âyetinde Hz. Musa'nın kavmine kapıdan secde ederek girmeleri ve *hıttâ* demeleri emredilmiştir. Onlar ise başlarını eğip girerken *hıttâ* demişlerdir.¹⁶ Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) söz konusu günah/hata

⁸ Mustafa Yasin Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 130, 138-139, 149-150. Ayrıca bk. Saliha Türcan, "Rivayet Tefsirlerinde Sahîh-i Buhârî'nin Kaynaklık Değeri", *Turkish Academic Research Review* 6/5 (2021), 1628; Murat Bahar, "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inde Tefsir Bilgisi", *Eskiyeni* 52 (Mart 2024), 329.

⁹ Güler, *Sahîh-i Müslim'de Kur'an Atıflı Rivayetler*, 26-89.

¹⁰ Müslim'in *Sahîh*'indeki bâb ve rivayet sayısı muhakkike ve baskılara göre değişmektedir. Söz konusu değişimin sebebi rivayetlerin önceki veya sonraki bâblara ilave edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada ise Muhammed Fâud Abdalbâkî tarafından tahkik edilip İhyâi Turâsi'l-'Arabî yayınlarından basılan nüsha esas alınmaktadır. bk. Müslim b. Haccâc, *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi nakli'l-'adl 'ani'l-'adl ilâ Resulillah*, nşr. Muhammed Fuâd 'Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.).

¹¹ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 1, 2, 3, 4, 7.

¹² Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 5.

¹³ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 6.

¹⁴ Fuâd Abdalbâkî tahkikine göre Müslim'in *Sahîh*'inin birinci bâbından önce numaralı ve numarasız olarak toplam 27 rivayet kaydedilmektedir. Söz konusu rivayetlerin neden bâblara dahil edilmediği bir başka araştırmanın konusudur. Ancak bazı tahkiklerde bu rivayetlerin de bâblar halinde tasnif edildiği belirtilmelidir. Buna göre ilgili bölümün yazmaları üzerinden tespit çalışması yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

¹⁵ el-Bakara 2/58.

¹⁶ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, nşr. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1989), 1/203.

ifadesinin, İsrâiloğullarının Hz. Musa'ya karşı işledikleri hataları anlamında olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Ferrâ (ö. 207/822) ve Ma'mer b. Müsennâ'ya (ö. 209/824 [?]) göre âyette yer alan *hitta* ifadesi günahlarımızı bağışla, hatalarımızı bağışla, günahlarımızı bizden uzaklaştır anlamına gelmektedir.¹⁸ Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) naklettiğine göre İkrime bu ifadenin "Lâ İlâhe İllallah deyin" anlamında olduğunu söylemiştir.¹⁹ Ahfeş'in (ö. 215/830 [?]) açıklamalarına göre *hitta* lafzı bağışla, uzaklaştır anlamındadır. Âyetteki bu ibare "işittik ve itaat ettik" manasına karşılık olarak geçmektedir. Buna göre âyet "Kapıdan secde ederek girin ve 'işittik ve itaat ettik' deyin" manasını kazanmaktadır.²⁰ Erken dönem müfessirlerinin âyetteki *hitta* lafzıyla sınırlı tuttıkları tefsirlerine mukabil Müslim, rivayetten hareketle nispeten daha geniş bilgi sunmaktadır.

Müslim'in *Tefsîr* bölümünde 3015 numaralı rivayetle temas ettiği bu konu bölümün de ilk rivayetlerindendir. Hemmâm b. Münebbih'in Ebû Hüreyre'den tahdis ettiği bu metinle ilgili bir tek rivayet nakleden Müslim rivayette İsrâiloğullarının Beyt-i Makdis'e *hitta* diyerek girmelerini ifade eden emre yer vermektedir.²¹ Müslim'in metnine göre rivayet "kapıdan secde ederek girin ve 'hitta' deyin" şeklindedir. Bu konuya temas eden âyetlerde²² ise İsrâiloğullarına "'hitta' deyin ve kapıdan secde ederek girin" buyrulmaktadır. Rivayet ile âyetin ilgili ifadeyi kullanımında takdim tehir durumu olduğu görülmektedir, ancak bunun anlama etki etmediği açıktır. Diğer yandan rivayette yer alan "onlar bu emri değiştirdiler; kapıdan kışları üzerinde sürünerek girdiler ve 'habbetün fi şa'aratin'²³ dediler." ibaresi âyetin anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır. Nitekim âyette sadece "kendilerine söylenenden başka bir sözle değiştirdiler" buyrulmaktadır. Rivayette ise hem değiştirilen söze hem de davranışa dikkat çekilmektedir. Buna göre İsrâiloğullarının sadece söyleyecekleri sözü değil emredilen davranışı da değiştirdikleri anlaşılmaktadır. Beyt-i Makdis'in kapısından secde ederek girmeleri gerekirken kışları üzerinde sürünerek girmeleri söz konusu amelî isyanlarını, *hitta* demek yerine *habbetün fi şa'aratin* demeleri de kavli isyanlarını göstermektedir.

3. "Dininizi Kemâle Erdirdim" Âyetinin Nüzul Zamanı ve Yeri

Mâide sûresinin 3. âyetinde geçen "...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim..."²⁴ ibaresiyle ilgili olmak

¹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru'l-kebir*, nşr. Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beirut: yy., 2002), 1/110.

¹⁸ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 1/38; Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Fuâd Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.), 2/41.

¹⁹ Ebû Bekir Abdürrezzâk es-San'ânî, *et-Tefsîr*, nşr. Mahmûd Muhammed Abduh (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/272.

²⁰ Ebu'l-Hasen Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Hüdâ Mahmud Kırâ'a (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990), 1/102.

²¹ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3015.

²² el-Bakara 2/58-59; el-A'râf 7/161-162.

²³ "Habbetün fi şa'aratin" ifadesi "buğday türünde bir tane", "buğday tanesi" anlamındadır (bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Prof. Dr. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Dağıtım, 2011), 1/305). Zira konuyu anlatan diğer rivayetlerde İsrâiloğullarının "hıntatun fi şa'aratin" dedikleri, bu ifadenin ise "buğday tanesi" anlamına geldiği, alay etme ve emre karşı gelme manasını içerdiği görülmektedir (bk. İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, nşr. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 1/724).

²⁴ el-Mâide 5/3.

üzere Mukâtil b. Süleyman, Arefe günü indirildiğini söylemektedir.²⁵ Ayrıca âyetin indirilmesinden sonra bir daha helâl ve haram şeklinde hükmün bildirilmediğini, dolayısıyla âyet indirildiğinde İslâm'ın şer'î hükümlerinin tamamlanmış olduğunu ifade etmektedir.²⁶ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) sadece “cuma gününe tekâbül eden Arefe günü indirilmiştir” açıklamasını yapmaktadır.²⁷

Abdürrezzâk es-San'ânî, Allah Teâlâ'nın dinini kemâle erdirdiği ve müşrikleri Beyt'inden uzaklaştırdığı anlamına geldiğini söylemektedir. Devamında ise “Bize ulaştığına göre bu âyet cuma gününe tekâbül eden Arefe günü indirilmiştir” ifadesini kaydetmektedir.²⁸ Onun, temrîz sigasıyla naklettiği bu bilginin kaynağını vermediği ve başka bir açıklamasına ulaşamadığı belirtilmelidir. Ahfeş, İslâm'ın kastedildiğini, Allah Teâlâ'nın dilediği kadar hükmünü bildirdikten sonra kemâle erdirdiğini söylemektedir.²⁹

Müslim ise *Tefsîr* bölümündeki 3016 numaralı rivayette Enes b. Mâlik'ten nakille Resulullah'a en çok vahyin vefat gününde indirildiğini bildirmektedir. Ancak burada herhangi bir âyete yer vermemektedir. Bununla beraber rivayetteki en çok âyetin vefat gününde indirildiği bilgisi, vefattan önce son indirilen âyet noktasındaki ihtilaflara açılım getirmektedir. Zira birçok âyetin indirilmesi, son âyetin hangisi olduğunu tespit etmeyi zorlaştıran unsurdur. Keza vefattan önce son indirilen olarak birçok âyetin zikredilmesinin sebebi de bu rivayet üzerinden açıklığa kavuşmaktadır. 3017 numaralı rivayette ve beraberinde zikredilen iki metinde ise Mâide sûresinin 3. âyetine yer verilmektedir. Ancak metinler, âyetin sadece “...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim...” kısmını konu edinmektedir. Şöyle ki nakledilen rivayetlerin üçünün de verdiği ortak bilgilere göre Yahudilerden bir grup Hz. Ömer'in yanına gelerek “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim...” âyeti şayet bize indirilmiş olsaydı o günü bayram ilan ederdik” demişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer söz konusu günü Müslümanların da bayram ilan ettiğini belirtmek üzere Arafat'ta vakfe yapılırken cem' gecesinde indirildiğini söylemiştir.³⁰

Hz. Ömer'in verdiği bu bilgilere göre cem' gecesini Müzdelife gecesini ifade etmektedir, rivayetlerde yer alan “Cuma günü Arafat'ta bulunuyorduk” ifadesi de bu günün cuma olduğunu göstermektedir. Zira cem' gecesini Arafat gününün akşamı, yani cuma gününün akşamı olmaktadır. Hz. Ömer âyetin indirildiği günün, cuma günü ve Arefe günü olmak üzere iki şekilde bayram ilan edildiğini belirtmektedir.³¹ Dolayısıyla Mâide sûresinin 3. âyetinin bu ibaresinin, Resulullah'ın vefat yılındaki Kurban Bayramının hemen öncesinde, cuma gününe tekâbül eden Arefe gününün akşamında indirildiği, ayrıca âyetin Arafat'ta vakfe yapılırken geldiği anlaşılmaktadır.

²⁵ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, 1/447.

²⁶ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, 1/452-453.

²⁷ Süfyân es-Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, nşr. Ebû Ca'fer Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 99.

²⁸ Abdürrezzâk es-San'ânî, *et-Tefsîr*, 2/8.

²⁹ Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/274.

³⁰ Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3017.

³¹ Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi* (İstanbul: İrfan Yayıncılık, t.s.), 8/579.

4. Yetim Kızlara Adaletsiz Davranmak ile Çok Eşlilik Hükmünün İlişkisi

Mücâhid'in, Nisâ sûresinin “*Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin; bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.*”³² âyetiyle ilgili açıklamalarına göre âyette yetimlerin mallarını gözetmek imanî ve vicdanî olarak ağır gelirse dörde kadar olmak üzere onlarla evlenmenin daha uygun olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla âyette buyrulan kadınlar ile yetimler aynı kişilerdir.³³ Mukâtil'in tefsirine göre Nisâ sûresinin “*Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir.*” meâlindeki 10. âyeti³⁴ nâzil olduğunda sahabe yetimlerin mallarını haksız bir şekilde yemiş olmaktan korkmuş ve onların mallarını kendilerinininkinden ayırmışlardır. Daha sonra Allah Teâlâ bu 3. âyeti indirerek mallarını birleştirmeleri konusunda ruhsat vermiştir. Bu esnada bazı kimseler yedi, sekiz veya on eş aldıkları ve bunların aralarında da adaletli davranmadıkları için âyetin devamında da onlara hitap edilmiştir.³⁵ Abdürrezzâk es-San'ânî'nin naklettiği rivayete göre âyette, sahabenin, velayeti altında bulunan yetim kızla evlenmesi nehyedilmektedir. Öyle ki velî onun malını ve güzelliğini arzuladığı için onunla mehrinden daha az bir bedel vererek evlenemeyeceği, tam mehir verince evlenmelerinin mümkün olacağı açıklanmaktadır. Abdürrezzâk es-San'ânî'nin bu rivayetin ardından naklettiği metinde ise Mukâtil ile benzer bilgilere yer verdiği, konuyla ilgili herhangi bir açıklamada bulunmadığı, dolayısıyla tercihinin hangi muhtevada şekillendiği açıkça anlaşılmadığı belirtilmelidir.³⁶

Bu bağlamda Müslim'in *Kitâbu't-Tefsîr* bölümündeki 3018 numaralı rivayet de temelde Nisâ sûresinin 3. âyetini konu edinmektedir. Ancak rivayetin akabinde nakledilen diğer metinler Nisâ sûresinin 127. âyetiyle³⁷ de doğrudan ilişkilidir. Bölümde rivayetin kendisiyle beraber 5 metni nakledilmektedir. Bu rivayetler bütüncül olarak aynı manayı verirken metinler arasındaki ifade farkları âyetlerin anlamlarına katkıda bulunmaktadır. Şöyle ki rivayette “*Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın...*” âyeti kaydedildikten sonra Hz. Âişe'nin tefsiri aktarılmaktadır. Hz. Âişe'nin ifadelerine göre âyetteki “yetimler” ifadesiyle kastedilen bir kişinin velayetinde bulunan kızlardır. Âyetin nüzulünden önce söz konusu yetim kızın sorumluluğunu üstlenen kişi (velî), kızın malı ve güzelliği hoşuna gidince âdil mehir vermeksizin o kızla evlenmek isterdi. Âyet ise yetimlerin haklarına riayet edilmesini emretmek, âdil mehir vermedikçe nikahlamayı yasaklamak, bunun yerine kendilerine helal olan kimselerden evlenmeye yönlendirmek üzere

³² en-Nisâ 4/3.

³³ Mücâhid b. Cebr, *et-Tefsîr*, 266.

³⁴ en-Nisâ 4/10.

³⁵ Mukâtil'in bu âyetle ilgili açıklamaları çok eşlilik bağlamında devam etmektedir. Ancak devam eden ifadeleri çok eşlilik ile yetimlere adaletsiz davranma arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik olmadığı için çalışmaya alınmamıştır. (bk. Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, 1/356.)

³⁶ Abdürrezzâk es-San'ânî, *et-Tefsîr*, 1/432-433.

³⁷ “*Senden kadınlar hakkında açıklama istiyorlar. De ki: “Onlara ait hükmü, Allah ve kitapta size okunan âyetler açıklıyor; onlar için yazılanı kendilerine vermediğiniz, nikâhlamak da istemediğiniz yetim kadınlar hakkında, çaresiz çocuklar hakkında, yetimlere âdil davranmanız hususunda size okunup duran âyetler (açıklıyor). İyilik olarak ne yaparsanız şüphesiz Allah onu eksiksiz bilmektedir.*” (en-Nisâ 4/127).

indirilmiştir. Buna göre Nisâ sûresinin 3. âyeti yetim kızlara yapılan adaletsizlik hakkında indirilerek bunu engellemiştir.³⁸

Rivayetin devamındaki metinlerde nakledildiğine göre Hz. Âişe, Nisâ sûresinin 127. âyetinin de bu dönemde ve yine aynı yetim kızlar hakkında indirildiğini belirtmektedir. Nitekim 127. âyet, 3. âyetin nüzulünden sonra sahabenin Resulullah'a sorular sorup fetva istemeleri üzerine indirilmiştir. 127. âyette geçen "kitapta size okunan âyetler" ifadesinde kastedilen 3. âyettir ve bu ibare iki âyetin aynı konudan bahsettiğine, sorulan sorular üzerine indirildiğine delildir. Ayrıca "nikâhlamak istemediğiniz yetimler" ifadesinde kastedilen ise yetim kızın sorumluluğunu üstlenen kişinin onu nikâhlamak istememesidir.³⁹ Buna göre yetim kızın sorumluluğunu üstlenen kişi, kız varlıklı ve güzel olduğunda bazen onu nikâhlamak isterken (en-Nisâ 4/3), bazen de nikâhına almak istememektedir (en-Nisâ 4/127). Nikâhına almak istediğinde hakkı olan mehiri vermeyerek, nikâhına almadığında ise başkasıyla nikâhlanmasına izin vermeyerek adaletsizlik yapmaktadır. Başkasıyla nikâhlanmasına izin vermemesinin sebebi ise tasarruf yetkisi olduğu malın elinden çıkacak olmasıdır. Dolayısıyla âyetlerin nüzulünden önce yetim kızların sorumluluğunu üstlenen kişiler, yetim kızın malı az olunca ve(ya) nispeten güzel olmayınca nikâhlamak istememektedir; yetim kızın malı ve güzelliği olunca bu defa da mehir vermeksizin veya hakları olandan çok daha az mehir vererek onları nikâhlamaktadırlar. Bunu yaparken kızların sorumluluğunu üstlenen velîler oldukları için kendilerini hak sahibi görmekteyler. Nisâ sûresinin 3. ve 127. âyetleri işte söz konusu adaletsizlik sebebiyle inmiş, yanlış olan bir duruma dikkat çekerek bu düşüncüyü eleştirmiş ve uygulanagelen örfü yasaklamıştır. Âyetlerde söz konusu iki husus da yasaklanarak bunun yerine "beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın" buyrulmuştur.

Müslim, bu rivayetlerin ardından yetimlerin mallarını korumakla sorumlu velîlerin hangi şartlarda bu mallardan yiyebileceklerini ifade eden 3019 numaralı rivayeti ve bununla ilişkili 2 metni nakletmektedir. Rivayetler Hz. Âişe'nin, Nisâ sûresinin 6. âyetinin⁴⁰ tefsirine yer vermekte olup âyetin metniyle neredeyse aynı içeriğe sahiptirler.⁴¹ Ayrıca 3020 numaralı rivayette de Ahzâb sûresinin 10. âyetini kaydetmekte ve sadece âyetin Hendek savaşıyla ilgili olduğunu belirtmektedir.⁴²

5. Kadının Boşamak İsteyen Kocasıyla Anlaşması Meselesi

Nisâ sûresinin 128. âyetinde "Eğer bir kadın kocasının kötü muamelesinden yahut yüz çevirmesinden endişe ederse aralarında bir uzlaşmaya varmalarında onlara günah yoktur ve sulh daha hayırlıdır..."⁴³ buyrulmakta ve kadınların kocalarıyla yapabilecekleri anlaşmadan bahsedilmektedir. Fakat anlaşmanın mahiyeti, tam olarak ne kastedildiği, kadının durumu vs.

³⁸ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3018.

³⁹ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3018.

⁴⁰ "Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onların yeterli fikrî olgunluk düzeyine eriştiklerini tespit ederseniz hemen mallarını kendilerine verin, büyüyecekler de mallarını alacaklar diye o malları israf ile ve tez elden yiyip tüketmeyin. Zengin olan (veli) yetim malına tenezzül etmesin, yoksul olan da kararınca yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun; hesap sorucu olarak da Allah yeter." (en-Nisâ 4/6).

⁴¹ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3019.

⁴² Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3020.

⁴³ en-Nisâ 4/128.

açıkça tespit edilememektedir. Bu durumu dikkate alan Mücâhid'e göre âyette bahsedilen kadın yaşlı veya çirkin olduğu için kocası artık onu istememekte ve boşanacağını belirtmektedir. Bu durumdaki kadın, kocasına, kendisini boşamamasını, buna karşılık olarak da evleneceği diğer kişiye daha yakın olmasını teklif edebilmektedir. Ancak şayet kadın bu anlaşmadan vazgeçerek adaletli bir aile hayatı isterse bunda da bir beis olmamaktadır.⁴⁴ Mücâhid'in bu ifadeleri, âyette bahsedilen sulhun mahiyetini anlamaya imkân tanımakla beraber kocanın boşama sebebini göstermekte, dolayısıyla âyette yer alan nüşûz lafzının mana ve muhtevasını anlamayı kolaylaştırmaktadır.⁴⁵

Mücâhid ile benzer açıklamalarda bulunan Mukâtil'in ifadelerine göre bu durum Ensar'dan iki hanım arasında yaşanmış olsa da hükmün umumiyetine engel değildir, âyette genel olarak bütün eşler için geçerli bir hüküm bulunmaktadır.⁴⁶ Abdürrezzâk es-San'ânî'nin açıklamaları ise hadisenin bütününe yer vermesi bakımından önemlidir. Onun sahabe dönemindeki bir hadiseyi anlatısına göre sahabeden bir kimse yaşı geçmiş bir kadınla evliken nispeten daha genç bir kadınla evlenmiştir. Evlilik sürecinde genç kadını yaşlı kadına tercih edince yaşlı olan ilk karısı buna razı olmamıştır. Adam da yaşlı olan kadını boşamış ama iddeti bitince; “Dilersen seni geri alırım, sana sabrederim, dilersen iddetin bitinceye kadar seni bırakırım.” demiştir. Kadın kabul edince onu geri almış, fakat yine genç kadını ona tercih etmiştir. Kadın buna sabredemeyince boşanmışlardır. Kadının iddetinin bitmesine az bir süre kaldığında adam ona ilk sözünün aynısını söylemiş, bunun üzerine de kadın; “Beni geri döndür [Benimle tekrar evlen], ben de sabredeyim” demiştir. Bu hadisenin üzerine ise Allah Teâlâ Nisâ sûresinin 128. âyetini indirmiştir.⁴⁷

Müslim'in konuyla ilgili naklettiği rivayetler müfessirlerin yukarıdaki açıklamalarıyla örtüşmekle beraber hem hadisenin hem de âyetin anlaşılması noktasındaki boşlukları da doldurmaktadır. Şöyle ki Müslim'in Hz. Âişe'den naklettiği 3021 numaralı rivayet ve altında kaydettiği ikinci bir metin âyetteki mübhem durumları anlamaya imkân tanımaktadır. Rivayetlerden ilkinde göre nüşûl döneminde bir adam nikahı altındaki kadınla daha fazla yaşamak istememiş ve boşanmaya karar vermiştir. Kadın da kocasına “bana karşı sorumluluklarından feragat etmem karşılığında beni boşama” şeklinde teklifte bulunmuştur. Bunun üzerine en-Nisâ 4/128. âyet indirilmiştir.⁴⁸ İkinci metinde ise Resulullah döneminde bir adamın bir kadınla evli olduğu ve karısını boşamaya niyetlendiği anlatılmaktadır. Rivayete göre kadının çocuğu olmamıştır, adam çocuk istediği için boşanmak ve başkasıyla evlenmek istemiştir. Kadın ise boşanmak istememiştir. Kadın çocuğu olmadığı için boşanmamak karşılığında kocasına “benim hakkımdaki görevlerinden serbestsin” demiştir. Böylece adam

⁴⁴ Mücâhid b. Cebr, *et-Tefsîr*, 294.

⁴⁵ Erkeğin/kocanın nüşûzu ile ilgili araştırma için bk. Murat Bahar, “The Husband's Nushûz and the Nature of Intra-Familial Şulh in the Context of an-Nisâ' 4:128”, *İçtimaiyat (Aile Özel Sayısı)*, 75-93. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1727977>.

⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 5/129.

⁴⁷ Abdürrezzâk es-San'ânî, *et-Tefsîr*, 1/481.

⁴⁸ Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3021.

kadını boşamamış, çocuk yapmak için bir başkasıyla evlenebilmiştir. Hem adamın istek ve beklentisi karşılanmış hem de kadın mağdur olmamıştır.⁴⁹

Müslim'in naklettiği metinler âyette geçen sulhu anlamayı sağladığı gibi erkeğin ve kadının durumlarının anlaşılmasına da imkân tanımaktadır. Ayrıca câhiliye döneminde kadına bakış ve dönemin sosyal yapısı göz önünde bulundurulduğunda âyetin aile yapısına getirdiği düzenlemenin önemi ortaya çıkmaktadır. Nitekim Müslim'in naklettiği rivayetlere ve ilk üç asır müfessirlerinin açıklamalarına göre âyette ifade edilen sulh; kocasının kendisini boşamayıp yanında tutmaya devam etmesi kaydıyla kocalık vazifelerini yerine getirmemek şeklinde anlaşılmaktadır. Kadının, yaşlılıktan veya zor durumda kalacak olmasından dolayı böyle bir talepte bulunabileceği görülmektedir. Dolayısıyla âyette açıkça zikredilmeyen anlaşmanın detayları ve kadının durumu Müslim'in kaydettiği Hz. Âişe tefsirinin eşliğinde ortaya çıkmaktadır.⁵⁰

6. Bir Mü'mini Kasten Öldürenin Tevbesi Meselesi

Nisâ sûresinin “*Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.*” âyetine⁵¹ göre bir mü'mini kasten öldüren kimsenin tevbesi asla kabul edilmemekte, bu kimsenin ebedi olarak cehennemde kalacağı belirtilmektedir. Erken dönem müfessirlerinden Mücâhid, âyeti münafıklarla ilişkilendiren rivayetler nakletmektedir.⁵² Mukâtil, âyetin nüzül sebebine yer vererek Mekîs b. Zübâbe hakkında nâzil olduğunu, Mekîs'in kardeşinin intikamını almak için kendisi de müslüman olmasına rağmen müslüman bir kimseyi öldürmesi üzerine indirildiğini ve Mekîs'in bundan sonra irtidat ettiğini bildirmektedir.⁵³ Konuyla ilgili naklettikleri rivayetler bağlamında açıklamalar yapan bu müfessirlerden farklı olarak İbn Vehb, âyetin, Furkân sûresinin 68-71 aralığındaki âyetlerle nesh edildiğini bildirmektedir.⁵⁴ Abdürrezzâk es-San'ânî nispeten daha fazla rivayet nakletse de yine onun da âyetin nesh edildiğini aktardığı görülmektedir.⁵⁵

Müslim ise Nisâ sûresinin 93. âyetini doğrudan Furkân sûresinin 68-71 aralığındaki âyetlerle⁵⁶ ilişkilendirmekte ve nâsih-mensûh ilişkisini İbn Abbas'a isnadla açıklamaktadır. Şöyle ki Furkân sûresinin 68-71 aralığındaki âyetlere göre bir mü'mini kasten öldüren kimsenin tevbesi de kabul edilebilmektedir. Müslim'in İbn Abbas'tan naklettiği rivayetler âyetlerdeki işkal vehmini açıklığa kavuşturmaktadır. Zira *Tefsîr* bölümünün 3023 numaralı rivayetinde ve

⁴⁹ Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3021.

⁵⁰ Geniş bilgi için bk. Bahar, “The Husband's Nushûz and the Nature of Intra-Familial Şulh in the Context of an-Nisâ' 4:128”, 75-93.

⁵¹ en-Nisâ 4/93.

⁵² Mücâhid b. Cebr, *et-Tefsîr*, 306-307.

⁵³ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/397-398; 5/127.

⁵⁴ İbn Vehb, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/86.

⁵⁵ Abdürrezzâk es-San'ânî, *et-Tefsîr*, 1/481.

⁵⁶ “Onlar, Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapmazlar; haksız yere, Allah'ın dokunulmaz kıldığı insan hayatına kıymazlar, zina etmezler. Zira (bilirler ki) bunları işleyen kimse cezasını bulacak. Kıyamet gününde ona azabı kat kat verecek ve alçaltılmış olarak o azap içinde ebedî kalacaktır. Ancak tövbe edip inanarak erdemli işler yapmanın durumu başkadır; Allah böylelerinin kötü hallerini iyiye çevirecektir. Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir. Evet, kim tövbe edip erdemli davranırsa bu durumda gerektiği şekilde Allah'a yönelmiş olur.” (el-Furkân 25/68-71).

bu bağlamda nakledilen devamındaki 4 metinde Nisâ sûresinin 93. âyeti ile Furkân sûresinin 68-71. âyetleri konu edilmektedir.⁵⁷ Rivayetlerde İbn Abbas'ın tefsiri hâkim durumdadır. İlk iki rivayete göre İbn Abbas'a Nisâ sûresinin 93. âyetinin durumu sorulmuş o da bu âyetin en son indirilen âyetlerden olduğunu, hükmünün herhangi bir şekilde nesh edilmediğini söylemiştir. Üçüncü ve dördüncü rivayetlerde ise aynı bilgiler yer almakla beraber İbn Abbas'ın Furkân sûresinin âyetlerinin şirk ehli hakkında olduğunu söylediği, yani mü'min olmayan birisinin mü'min olan birisini öldürmesiyle ilgili olduğunu ifade ettiği, Müslüman olunduktan sonra bir mü'mini öldürenin ise asla tevbe imkânının kalmadığını belirttiği nakledilmektedir. Dolayısıyla Nisâ sûresinin mü'min bir kimsenin bir başka mü'mini öldürmesinden bahsettiği, Furkân sûresinde ise İbn Abbas'ın ifade ettiği gibi mü'min olmayan bir kimsenin mü'min birini öldürmesinin konu edildiği anlaşılmaktadır.

Diğer yandan bölümdeki beşinci rivayet ise muhteva bakımından farklılık arz etmekte, işkâl vehmini tavzih etmektedir. Rivayette Sa'id b. Cübeyr, İbn Abbas'a kasten bir mü'mini öldüren kimse için tevbe imkânı olup olmadığını sorduğu, bunun üzerine İbn Abbas'ın tevbenin olmayacağını belirttiği, Sa'id b. Cübeyr'in de Furkân sûresinin âyetlerini okuyarak sorusunu yinelediği anlatılmaktadır. İbn Abbas okunan bu âyetlere karşılık olarak bu âyetlerin (Furkân, 68-71) Mekke'de indirildiğini, Medine döneminde indirilen Nisâ sûresinin 93. âyetinin bunları nesh ettiğini söylemektedir. Müslim'in bu bölümde naklettiği rivayetlerin bütününden anlaşıldığı kadarıyla İbn Abbas'a iki görüş nispet edilmektedir. İlkine göre katil, mü'min ise tevbesi mümkün değildir, müşrik ise mümkündür. İkinci görüşe göre katilin mü'min veya müşrik olması ayrımı yoktur, her iki âyet de mü'minlerden bahsetmektedir, dolayısıyla katilin tevbe imkânı Medine'de indirilen Nisâ sûresinin 93. âyetiyle neshedilmektedir. Şu kadar var ki âyetlerden ve rivayetlerin metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla İbn Abbas, katilin cezasını çekeceğinden bahsetse de bu kişinin mü'min olması durumunda ebedi cehennemde kalacağını söylememektedir. Diğer bir ifadeyle İbn Abbas katil müşrikin cezasını zaten çekeceğini vurgularken, katil mü'minin ise ebedi olmamak üzere cezasını çekeceğine, bundan sonra iman ehli olduğu için cennete girebileceğine işaret etmektedir. Nitekim kendisinden sahih olarak nakledilen bu metinlerde katil mü'min ile katil müşrik ayrımının görülmesi, katil mü'min ile ilgili olarak "huld-tehallud/ebedi kalma" bilgisine ulaşılabilmesi söz konusu çıkarımı desteklemektedir.⁵⁸

7. Bütün Olarak Nâzil Olan Son Sûre

Nasr sûresinin bütünüyle ilgili müfessirlerin açıklamaları sınırlı gelmektedir. Genellikle âyetleri ve lafızlarıyla ilgili tefsirleri nakleden erken dönem müfessirleri, sûrenin temel kavramları üzerinden açıklamalar geliştirmektedirler. Ancak Mukâtil b. Süleymân nispeten daha kapsamlı açıklamada bulunarak Nasr sûresinin Mekke'nin ve Tâif'in fethinden sonra indirildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu sûrenin Resulullah'ın vefatından sekiz gün önce nâzil olduğunu belirtmektedir. İfadelerinin devamında da İbn Abbas bu sûrenin nüzülüyle

⁵⁷ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3023.

⁵⁸ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Sofuoğlu, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, 8/588.

Resulullah'ın vefat edeceğini anladığı için Resulullah onun elini tutup “Allah'ım onu dinde fakih kıl ve ona te'vîli öğret” dediğini söylemektedir.⁵⁹

Müslim'in *Tefsîr* bölümünde naklettiği bilgiler ise dönemi itibarıyla daha kapsamlı bilgi vererek sûrenin ulûmu'l-Kur'ân açısından önemine (âhiru mâ nezele) işaret etmektedir. Zira bölümün 3024 numaralı rivayetinde⁶⁰ İbn Abbas'ın bütün olarak indirilen son sûrenin hangisi olduğunu açıkladığı görülmektedir. Rivayete göre İbn Abbas Abdullah b. Utbe'ye son indirilen tam sûrenin hangisi olduğunu sormuş, Utbe de Nasr sûresi olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine İbn Abbas doğru söylediğini belirterek tekit etmiştir. Bölümde benzer anlamda iki farklı metin daha nakledilmektedir. Buna göre rivayetlerden öncelikle Nasr sûresinin bütün olarak indirildiği bilgisine ulaşılmaktadır. İkinci olarak Kur'ân'ın bütün olarak indirilen son sûresinin Nasr sûresi olduğu ortaya çıkmaktadır. Üçüncü olarak ise bu bilgilerin sahabeden en az iki kişi tarafından bilindiği ve teyit edildiği anlaşılmaktadır. Zira İbn Abbas Utbe'ye cevabı bilerek sormuş ve her ikisi de aynı bilgiyi ortaya koymuşlardır.

8. en-Nisâ 4/94. Âyetin Tefsirinde Selâm-Selem Ayrımı

Mücâhid, sahabeden Ayyâş b. Ebî Rebia'nın Müslüman olarak Resulullah'ın yanına hicret ettiğini, dayısı olan Ebû Cehîl ve yanındaki bir kişinin Ebî Rebia'yı alıp zorla Mekke'ye geri götürdüğünü, müşriklerin “Ebû Cehîl, Muhammed'in ashabına galip gelmiş ve ashabını ellerinden almıştır” diyerek sevindiklerini, bunun üzerine de Ebî Rebia'nın öfkelenerek Ebû Cehîl'in yanındaki adamı öldürdüğünü anlatmaktadır. Naklettiği bu rivayetteki kişi gizlice Müslüman olduğu için Ebî Rebia onun Müslüman olduğunu bilmeden öldürmüştür ve bu olay üzerine de Nisâ sûresinin 94. âyeti indirilmiştir.⁶¹ Görüldüğü üzere rivayet âyetin metnine muhteva olarak uygun düşmemektedir. Zira âyette “*Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman iyi anlayıp dinleyin. Size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek “Sen mümin değilsin” demeyin; çünkü Allah katında sayısız ganimetler vardır...*”⁶² buyrulmaktadır. Burada bir başka hadisenin anlatıldığı açıktır. Ancak Mücâhid'in naklettiği diğer rivayette Müslümanlardan bir grubun bir adama rastladıkları, adamın onlara “es-Selâmu aleyküm” demesine rağmen adamı öldürdükleri, bunun üzerine de söz konusu âyetin indirildiği bildirilmektedir.⁶³ Mukâtil b. Süleyman ve Abdürrezzâk es-San'ânî'nin de Mücâhid gibi önce farklı rivayetlere yer verdikleri, ardından herhangi bir açıklamada bulunmaksızın bu rivayeti naklettikleri belirtilmelidir.⁶⁴ Mücâhid, Mukatil ve Abdürrezzâk bahis konusu rivayeti bu metinle naklettikleri için âyetin mübhem noktaları kalmaktadır.

Müslim ise 3025 numaralı rivayette⁶⁵ Nisâ sûresinin 94. âyetinin sebab-i nüzûlünü anlatan rivayete yer vermektedir. Rivayetin yukarıdaki mübhemâtı gidermesinin yanı sıra bir diğer önemi de âyette yer alan “*limen elkâ ileyküm selâme/seleme*” ibaresindeki lafzın selâm vermek mi yoksa selem (barış) teklif etmek mi olduğunu açıklamasıdır. İbn Abbas'tan

⁵⁹ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, 4/905.

⁶⁰ Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3024.

⁶¹ Mücâhid b. Cebr, *et-Tefsîr*, 288.

⁶² en-Nisâ 4/94.

⁶³ Mücâhid b. Cebr, *et-Tefsîr*, 289.

⁶⁴ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, 1/400; Abdürrezzâk es-San'ânî, *et-Tefsîr*, 1/470-472.

⁶⁵ Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3025.

bildirildiğine göre bazı Müslümanlar küçük bir koyun sürüsü olan bir adama rastladıklarında adam onlara “es-Selâmu aleyküm” diyerek selâm vermiştir. Fakat Müslümanlar buna rağmen adamı yakalayıp (yalan söylediğini düşünerek) öldürmüş ve sürüsüne de el koymuşlardır. Bunun üzerine “...Size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek “Sen mümin değilsin” demeyin...”⁶⁶ âyeti indirilmiştir.

Müslim rivayeti naklettikten sonra İbn Abbas’ın âyette geçen kelimeyi “selâm” şeklinde, yani *lâm* harfinin meddi ile okuduğunu söylemektedir.⁶⁷ Müslim’in bu kaydından da anlaşıldığı üzere ilgili kelimenin başka kıraatleri de bulunmaktadır. Bunlardan biri de “selem” şeklinde, yani *lâm* harfinden sonra *elif* olmaksızın okunan kıraattir.⁶⁸ Bu kıraate göre âyet “Size barış teklif edene...” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla öldürülen kişi barış teklifinde bulunmuş, yani bir tür aman dilemiş, ancak sahabe bunu kabul etmeyerek onu öldürmüş şeklinde anlaşılmaktadır ki buna göre ilgili kişi Müslüman değil demektir. Fakat Müslim, naklettiği rivayetin râvisinin “selâm” şeklinde okuduğunu vurgulayarak tercih ettiği kıraati öne çıkarmaktadır veya İbn Abbas’ın buradaki tercih ettiği anlama işaret etmektedir. Ayrıca müfessirlerin âyeti bir Müslüman’ın herhangi bir sebeple öldürülmesi şeklinde anladıkları için konuyla ilgili diğer rivayetleri de naklettikleri anlaşılmaktadır. Müslim ise âyeti selâm verme ve selem teklif etme sınırında tutarak açıklamaktadır. Dolayısıyla âyetin metninden ve kıraatlerinden farklı hükümlere ulaşılırken Müslim’in naklettiği sebab-i nüzûl bilgisi ve özellikle İbn Abbas’tan naklettiği açıklama önemlidir.⁶⁹ Zira bahsedilen adamın tam olarak ne dediğine dair Müslim’in düştüğü bu kayıt âyetin bağlamını ve sınırını ifade etmiş olmaktadır.

9. “Mü’minlerin Kalplerinin Ürperme Vakti Gelmedi Mi” Âyetinin Nüzul Zamanı

Hadîd sûresinin 16. âyetinde meâlen “İman edenlerin, Allah’ı anmak ve vahyedilen gerçeği düşünmekten dolayı kalplerinin heyecanla ürperme zamanı gelmedi mi? Onlar daha önce kendilerine kitap verilmiş ve üzerlerinden uzun zaman geçip kalpleri katılaştırmış kimseler gibi olmasınlar. Onlardan birçoğu yoldan çıkmışlardır.”⁷⁰ buyrulmaktadır. Müfessirlerin âyetin nüzülüyle ilgili kaydettikleri bir bilgiye ulaşamadığı belirtilmelidir. Sadece Abdürrezzâk es-San‘ânî, A‘meş’ten nakille bu âyetin sahabeyi ‘itâb etmek üzere indirildiğine dair kısa bir rivayet aktarmaktadır.⁷¹

Müslim ise 3026 numaralı rivayette evlere arkalarından girmenin iyilik olmadığını anlatan âyete⁷² ve sebab-i nüzûlüne⁷³ yer verdikten sonra naklettiği 1. bâbda, yani 3027

⁶⁶ en-Nisâ 4/94.

⁶⁷ Müslim, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 3025.

⁶⁸ Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/283.

⁶⁹ Kıraat farklılıklarının tefsire ve hükümlere etkisiyle ilgili örnek araştırmalar için bk. Abdulhekim Ağırbaş, “Tevbe Sûresi 12. Âyeti Bağlamında Kıraat Farklılığının Tefsire Ve Fikhî İstinbatlara Etkisi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim 2024), 661-665; Mehmet Keleş, “Kıraat Farklılıklarının Anlam Üzerindeki Etkisi: Yâsin Sûresi Özelinde Bir İnceleme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan 2024), 152-177.

⁷⁰ el-Hadîd 57/16.

⁷¹ Abdürrezzâk es-San‘ânî, *et-Tefsîr*, 3/288.

⁷² el-Bakara 2/189.

⁷³ Müslim’in naklettiğine göre ensar hacca gidip döndüklerinde evlerine arkalarından girerdi. Ensardan olan bir kimse bir defasında evinin kapısından girince hakkında konuşulmaya ve dedikodusu yapılmaya başlandı.

numaralı rivayette Hadîd sûresinin 16. âyetinin nüzul zamanına işaret etmektedir. Rivayete göre âyet, İbn Mes'ûd'un Müslüman olmasından 4 yıl sonra nâzil olmuştur. Zira İbn Mes'ûd'un kendisi, bu âyetin Müslüman olmalarının üzerinden 4 yıl geçtikten sonra indirildiğini ve kendilerini 'itâb⁷⁴ etmek üzere bildirildiğini söylemektedir.⁷⁵

İbn Mes'ûd'un bizzat kendisi 6. sırada Müslüman olduğunu belirtmektedir. Bazı rivayetlerde de Resulullah'ın Erkam'ın evine yerleşmesinden sonra veya Hz. Ömer'in Müslüman olmasından hemen önce dine girdiği ifade edilmektedir.⁷⁶ Buna göre Hz. Ömer'in bi'setin 6. yılında Müslüman olduğu bilindiğine göre⁷⁷ İbn Mes'ûd'un en geç 6. yılda Müslüman olması gerekmektedir. Rivayette ise bu tarihten 4 yıl sonra âyetin indirildiği kaydedildiğine göre en geç 10. yılda indirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Hadîd sûresinin 16. âyetinin 10. yılda indirildiği ortaya çıkmaktadır.

10. “Mescidlerde Zinetlerinizi Takın” Âyetinin Anlamı ve Sebeb-i Nüzûlü

Âyetin meâline göre Allah Teâlâ “*Ey Âdemoğlu! Mescitlere gireceğiniz vakit zinetlerinizi alın. Yiyin, için, ancak israf etmeyin. Şüphesiz ki Allah israf edenleri sevmez.*” buyurmaktadır.⁷⁸ Mücâhid ve İbn Vehb, âyetin anlamının “tavaf esnasında kıyafetlerinizi giyin” şeklinde olduğunu ifade etmektedirler.⁷⁹ Mukâtil b. Süleyman ise “mescid” lafzının genel anlamda olduğuna, kilise veya bir bina içerisindeki mescitleri de kapsadığına işaret etmektedir.⁸⁰

Erken dönem müfessirlerinin konuya katkıda bulunacak başka açıklamasına ulaşamadığı belirtilmelidir. Buraya kadar yapılan tefsirlerden ulaşıldığı kadarıyla mescitlere girerken zinetler alınmalı, yani takılmalıdır. Anca zinetlerin mescide giderken takılmasıyla ne kastedildiğine yer verilmemektedir. Ayrıca mescitlere girilirken zinetlerin takılmasının hikmeti de anlaşılamamaktadır. Sanki “mescitlere takılarınızı takıp süslenerek girin” gibi anlam çıkabilmektedir. Fakat Müslim'in İbn Abbas'tan naklettiği rivayet söz konusu meseleleri açıklığa kavuşturmuştur. Zira Müslim, *Tefsîr* bölümünün 3028 numaralı rivayetinde⁸¹ âyetin nüzulüne yer vermektedir.

Rivayete göre cahiliye döneminde kadınlar Kâbe'yi çıplak halde tavaf ederlerdi. Üzerlerinde sadece bir bez parçası bulunur, bunu da yalnızca avret mahallerine örterlerdi. Üstelik kadınlar bu haldeyken ayıplanmayacaklarını, avret mahallerinin görünmesinin normal olduğunu söylerlerdi. Kâbe'yi tavaf ederken de “Bugün onun (avret mahallinin) bir kısmı yahut tamamı açılıyor; Açılanı helâl kılmam (bakılmasını istemem)” şeklindeki beyiti okuyorlardı.

Bunun üzerine de Bakara sûresinin 189. âyeti olan “*İyilik evlere arkalarından girmeniz değildir...*” hükmü indirildi. bk. Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3026.

⁷⁴ Bazı davranışlardan dolayı ilâhî tenkit ve uyarıya muhatap olunması anlamında bir terim.

⁷⁵ Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3027.

⁷⁶ Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/114.

⁷⁷ Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/44.

⁷⁸ “*Ey Âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin, yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.*” (el-A'râf 7/31).

⁷⁹ Mücâhid b. Cebr, *et-Tefsîr*, 289; İbn Vehb, *Tefsîru'l-Kur'an*, 1/108.

⁸⁰ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, 2/34.

⁸¹ Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3028.

Rivayette belirtildiği üzere A'râf sûresinin 31. âyeti söz konusu âdeti kaldırmak üzere indirilmiştir. Buna göre âyetin ifade ettiği “zinet” giysi anlamına gelmektedir. “Mescitlere gireceğiniz vakit” ifadesi de gerek namaz kılmak için olsun gerekse başka bir sebeple olsun mescitlere girilirken örtülü olmaya hükmetmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu âyet mü'mine kadınların örtünmelerini emreden âyetlerden önce nâzil olmuştur; çünkü tesettür âyetleri⁸² zaten herhangi bir yerde örtülü olmayı emretmektedir. Buna göre Müslim'in naklettiği rivayet, âyetin nüzul sebebini bildirdiği gibi âyetin indirildiği döneme (hicretin ilk 5 yılı) işaret etmekte, anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

11. Tevbe, Enfâl ve Haşr Sûrelerinin İsimlendirilmesi

Erken dönem müfessirlerinin Tevbe, Enfâl ve Haşr sûrelerinin bizatihi kendileriyle ilgili kapsamlı açıklamaları görülse de sûrelerin isimlendirilmesine yönelik açık ifadelerine ulaşılamamaktadır. Müslim ise *Tefsîr* bölümünde bu üç sûrenin isimleriyle doğrudan ilgili rivayetlerde bulunmaktadır. Bölümün 5. bâbında⁸³ naklettiğine göre Sa'îd b. Cübeyr İbn Abbas'a Tevbe, Enfâl ve Haşr sûreleri hakkında ayrı ayrı sorular sormuştur. İbn Abbas Tevbe sûresinin isminin aslında “Fâdıha sûresi” olduğunu belirtmiştir. Çünkü ona göre sûrede sürekli “ve minhum” ifadesi geçmektedir, sahabe de bu sebeple mutlaka kendilerinin de sûrede zikredileceğini düşünmüştür. İbn Abbas'ın ifade ettiği “Fâdıha” kelimesinin rezil eden, ayıplayan, ayıpları ortaya çıkaran, rüsvay eden anlamlarına geldiği bilindiğine göre sahabenin kendi kusurlarının da ortaya çıkarılacağından endişe ettikleri çıkarımına ulaşılabilmektedir. Zira sûrenin meşhur olan isimlerinden Tevbe ve Berâe de benzer anlama/muhtevaya işaret etmektedir.

İbn Abbas Enfâl sûresi hakkındaki soruya karşılık sûrenin “Bedir sûresi” isminde olduğunu belirtmekle iktifa etmektedir. Haşr sûresiyle ilgili soruya ise nispeten farklı cevap vererek Benî Nadîr hakkında indirildiğini söylemektedir. Ancak İbn Abbas'ın bu ifadesiyle ilgili olarak Haşr isminin kıyametteki diriltmeyle karıştırılmaması için böyle söylediği, zira sûrenin Benî Nadîr'in sürgün edilmesini vurguladığı ifade edilmektedir.⁸⁴ Buna göre İbn Abbas'ın sûrenin nüzul sebebiyle beraber muhtevasına ve ismine vurgu yaptığı anlaşılmaktadır.

12. Müslim'in Sebeb-i Nüzûl Bilgisi Verdiği Diğer Âyetler

Müslim, *Tefsîr* bölümünün diğer rivayetlerinde de sebeb-i nüzûl bilgisi nakletmektedir. Müslim'in bu nakilleri sebeb-i nüzule verdiği önemi göstermektedir. Bu bağlamda 3. bâbdaki iki rivayette⁸⁵ “*Evlenme imkânı bulamayanlar, Allah lutfundan ihtiyaçlarını giderinceye kadar iffetlerini korusunlar. Bedelini ödeyerek hür olmak isteyen köle ve câriyelerinizin, kendilerinde hayır görürseniz, tekliflerini kabul edin. Allah'ın size verdiği maldan da onlara verin. Namuslu*

⁸² “Mümin kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar. Dışarıda kalanlardan başka ziynetlerini göstermesinler. Başörtülerini yakalarının üzerinden bağlasınlar.” (en-Nûr 24/31); “Ey peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin kadınlarına söyle, dış giysilerini üzerlerine bürünsünler. Bu, tanınıp rahatsız edilmemeleri için en uygun olanıdır. Allah ziyadesiyle bağışlamakta ve çok esirgemektedir.” (el-Ahzâb 33/59).

⁸³ Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3031.

⁸⁴ Geniş bilgi için bk. Sofuoğlu, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, 8/596.

⁸⁵ Müslim, “Kitâbu't-Tefsîr”, 3029.

kalmak istedikleri halde, dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için câriyelerinizi fuhuş yapmaya zorlamayın. Kim onları zorlarsa, bilsin ki böyle zorlanmalarından sonra onlara Allah rahmet ve mağfiretiyle muamele edecektir."⁸⁶ âyetinin sebab-i nüzûlünü nakletmektedir. Rivayetlere göre Abdullah b. Übey b. Selûl hizmetinde bulunan iki cariyesini maddî tamahı sebebiyle fuhşa zorlamaktadır. Cariyeler fuhuş yapmak istemediklerini Resulullah'a söyleyince haklarında bu âyet nâzil olmuştur.

4. bâbda İsrâ sûresinin 57. âyetinin⁸⁷ sebab-i nüzûlünü nakleden Müslim'e göre âyette geçen "*Bu insanların yalvardıkları o varlıkların Allah'a en yakın olanları*" ifadesindeki varlıktan kasıt cinlerdir. Rivayete göre bazı Arap toplulukları cinlere taparlardı, bu tapılan cinler ise Resulullah'a iman edince söz konusu Arapların bundan haberleri olmadığı için onlara tapmaya devam etmişlerdir. Bu durumu ifade etmek ve içinde buldukları trajikomik durumu göstermek üzere İsrâ sûresinin 57. âyeti indirilmiştir.⁸⁸

6. bâbda içki yasağına yer veren Müslim konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili herhangi bir âyete yer vermemektedir.⁸⁹ 7. bâbda ise "*Şu ikisi rableri hakkında çekişip duran iki taraftır...*"⁹⁰ âyetinin sebab-i nüzûlünü kaydetmektedir.⁹¹ Naklettiği bilgiye göre âyette ifade edilen iki grup, Bedir savaşında birbirlerine hasım olan iki gruptur. İlk grupta Hz. Hamza, Hz. Ali ve Ubeyde b. Hâris'in isimleri zikredilmekte, ikinci grupta ise Utbe, Şeybe ve Velîd b. Utbe'nin isimleri kaydedilmektedir.

Sonuç

Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinin 54. bölümü olan *Kitâbu't-Tefsîr*'de yer alan rivayetleri merkeze alan bu araştırma, bölüme özgü metinlerin analitik değerlendirmesini yapmaktadır. Bölümde yer alan 41 rivayetin muhteva analizleri, Kur'ân'ın birçok âyetinin anlaşılmasına doğrudan katkı sağladıklarını göstermektedir. Âyetlerin bir(kaç) kelimesinin açıklanması, bağlamlarının ortaya konulması, sebab-i nüzullerinin ya da tarihi arka planlarının anlatılması söz konusu katkılardandır. Dolayısıyla Müslim'in tefsire katkısı yorumlayıcı olmaktan çok sahil nakle dayanmak ve güvenilir arka plan bilgisi sunmak şeklindedir. Özellikle İbn Abbas gibi sahabe müfessirlerinden nakledilen tefsir rivayetleri bunu destekleyen örnekler sunmaktadır. Ayrıca Müslim'in bazı âyetlerin anlam alanını doğrudan genişleten nakillerde bulunması da bu çıkarımı desteklemektedir. Zira Bakara sûresinin 58-59. âyetlerinde geçen *hutta* emri bağlamındaki rivayet, İsrâiloğullarının hem kavli hem de amelî isyanını göstererek âyeti kapsamlı anlamaya katkıda bulunmaktadır. Nisâ sûresinin 3. ve 127. âyetlerine dair Hz. Âişe'nin tefsiri, yetim kızlarla evlenme uygulamasındaki adaletsizlikleri vurgularken çok eşliliğin erken dönemdeki toplumsal işlevini ortaya koymakta, ayrıca çok eşlilik ile yetim

⁸⁶ en-Nûr 24/33.

⁸⁷ "*Bu insanların yalvardıkları o varlıkların Allah'a en yakın olanları bile rablerine daha yakın olabilmek için vesile ararlar; O'nun rahmetini umar, azabından korkarlar. Rabbinin azabı gerçekten sakınılması gereken bir azaptır.*" (el-İsrâ 17/57).

⁸⁸ Müslim'in terceme ve şerhini yapan Mehmed Sofuoğlu'nun bu metinlere dipnot olarak düştüğü ifadelerine göre âyet Hz. Üzeyr'e, Hz. İsa'ya ve Hz. Meryem'e ibadet edenleri de kastetmek bakımından daha kapsamlıdır. bk. Sofuoğlu, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, 8/595.

⁸⁹ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3029.

⁹⁰ el-Hac 22/19.

⁹¹ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr", 3033.

kızlara adaletsiz davranma arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmuştur. Aynı şekilde Nisâ sûresinin 128. âyetiyle ilgili Hz. Âişe'den nakledilen rivayet, bir kadının boşanmak istemeyen kocasına karşı yaptığı anlaşma teklifinin mahiyetini göstermektedir. İbn Abbas'a nispet edilen ve Nisâ sûresinin 93. âyetiyle Furkân sûresinin 68-71. âyetlerinde geçen mü'mini öldürme suçunun karşılaştırmasını içeren rivayet grubu ise hem nâsîh-mensûh ilişkisini hem de ebedî ceza, iman-şirk ayrımı gibi kelami meseleleri gündeme taşımaktadır. Müslim'in bu çelişkili gibi görünen rivayetleri ardışık olarak nakletmesi onun metinleri bir araya getirme ve ihtilafların tespitini sağlama açısından da önemli olduğunu göstermektedir.

Diğer yandan Müslim'in bazı âyetlerin nüzûl sebeplerine veya tarihî arka planlarına dair aktardığı rivayetler de âyetlerin bütüncül anlaşılması açısından değer taşımaktadır. Âyetlerin anlamlarına doğrudan etki etmeleri, bağlamları sebebiyle açılımda bulunmaları, konuyla ilgili nakiller ve değerlendirmeler sebebiyle kendisinden önce söz konusu edilmeyen verilere ulaşılması Müslim'in *Tefsîr* bölümünü Kur'ân ilimleri açısından değerli kılan unsurlardandır. Nitekim Nisâ sûresinin 94. âyetinde geçen "selâm" kelimesinin, kıraat farklılıkları bağlamında ele alınması ve İbn Abbas'ın tercihiyle ilişkilendirilmesi hem kıraat farklılıklarının tefsire etkisini hem de kelime anlamlarının bağlama göre değişkenliğini yansıtmaktadır. Aynı şekilde Hadîd sûresinin 16. âyetinin indiriliş zamanı ve bu zamanın İbn Mes'ûd'un iman etmesinden yaklaşık 4 yıl sonra gerçekleştiğine dair bilgi hem kronoloji hem de sûrelerin Mekke/Medine tasnifi açısından önemli katkılar sunmaktadır. Tarihî arka planın âyetin anlaşılmasına etki ettiğini göstermesi bakımından Müslim'in A'râf sûresinin 31. âyetine dair nakilleri önemli görülmektedir. Öyle ki rivayette yer verdiği cahiliye döneminde kadınların çıplak tavaf ettiklerine dair bilgi, "zinet" kelimesinin giysi anlamında kullanılmasının Kur'ânî bağlamını göstermektedir. Yani bir kültürel uygulama ve onun Kur'ân âyeti ile tashihi rivayet üzerinden anlaşılmaktadır. Bu da rivayetlerin tarihsel bağlamı yansıtan belgeler olarak da işlev gördüklerini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Müslim'in *Kitâbu't-Tefsîr* bölümü nicelik olarak sınırlı görünse de içerdiği rivayetlerin tefsir disiplinine sunduğu katkılar kapsamlıdır. Ayrıca müellif sıhhat ölçülerine bağlı kaldığı için naklettiği rivayetlerin güvenilirliği, tefsir disiplini açısından önem taşımaktadır. Bu rivayetler literal açıklamalardan sebab-i nüzûl bilgilerine, kıraat farklılıklarından nesh ilişkilerine kadar birçok Kur'ân ilmi alanında temel kaynak niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekir. *et-Tefsîr*. nşr. Mahmûd Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Ağırbaş, Abdulhekim. "Tevbe Sûresi 12. Âyeti Bağlamında Kırâat Farklılığının Tefsire ve Fikhî İstinbatlara Etkisi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim 2024), 659-679. <https://doi.org/10.31121/tader.1526645>.
- Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmud Kırâ'a. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.
- Akbaş, Mustafa Yasin. *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.
- Bahar, Murat. "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inde Tefsir Bilgisi". *Eskiyeni* 52 (Mart 2024), 325-350. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1412267>.
- Bahar, Murat. "The Husband's Nushûz and the Nature of Intra-Familial Şulh in the Context of an-Nisâ' 4:128". *İctimaiyat (Aile Özel Sayısı)*, 75-93. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1727977>.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/114-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fayda, Mustafa. "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Güler, Nurdane. "Müslim'in Sahih'inde Yer Alan Tefsir Bölümü". *İslami İlimler Dergisi* 6/2 (2012), 135-148.
- Güler, Nurdane. *Sahîh-i Müslim'de Kur'an Atıflı Rivayetler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. 'Amr b. Gurame el-'Umerî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn. *Tehzîbü't-tehzîb*. Haydarâbâd: Matba'atu Meclis-i Dâireti'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1907.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ed-Dîneverî. *Uyûnu'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmi'u's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. "Müslim b. Haccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/93-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- el-Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed. *Ricâlü's-sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdullâh el-Leysî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- Keleş, Mehmet. "Kıraat Farklılıklarının Anlam Üzerindeki Etkisi: Yâsîn Sûresi Özelinde Bir İnceleme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan 2024), 152-177. <https://doi.org/10.31121/tader.1406627>.

- Ma‘mer b. el-Müsennâ, Ebû ‘Ubeyde. *Mecâzu’l-Kur‘ân*. nşr. Muhammed Fuâd Sezgin. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1961.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbu’l-kemâl fî esmâ’i’r-ricâl*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1980.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu’l-Hasen el-Ezdî. *et-Tefsîru’l-kebîr*. nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: yy., 2002.
- Mücâhid b. Cebr, Ebu’l-Haccâc el-Mahzûmî. *Tefsîru Mücâhid*. nşr. Muhammed Abdusselâm Ebu’n-Nîl. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-İslâmî, 1989.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebu’l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *Kitâbu’l-künâ ve’l-esmâ*. nşr. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. Medine: ‘Îmâdetu’l-Bahsi’l-İlmî, 1984.
- Müslim b. Haccâc, Ebu’l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar bi nakli’l-‘adl ‘ani’l-‘adl ilâ Resulillah*. nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ. *Tehzîbu’l-esmâ ve’l-lügât*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh el-Kûfî. *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*. nşr. Ebû Ca‘fer Muhammed. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983.
- Sofuoğlu, Mehmed. *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, ts.
- Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur‘ân*. nşr. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. Dâru Hicr, 2001.
- Türcan, Saliha “Rivayet Tefsirlerinde Sahîh-i Buhârî’nin Kaynaklık Değeri”, *Turkish Academic Research Review* 6/5 (2021), 1624-1674.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur‘ân Dili*. nşr. İsmail Karaçam vd. İstanbul: Azim Dağıtım, 2011.
- Zehebî, Ebû Abdillâh. *Tezkiratü’l-huffâz*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.